

redove iz IX. i X. stoljeća u dalmatinskoj Hrvatskoj, kad se pojavljuju i naušnice među ostalim grobnim inventarom tog vremena. Tako se na primjer ne mijenja Karamanovo datiranje nekropole u Mravincima smicalicom, kojom se J. K. u ovom slučaju služi (pitanje S-naušnice, str. 16). Ostruge i mačevi iz grobova u Biskupiji nesumnjivo su iz IX. stoljeća baš tako sigurno, kao što je natpis hrvatskog kneza Branimira na kamenoj gredi, ukrašenoj pleterom, iz Gornjeg Muća, datiran uklesanom godinom 888. (sl. 8)! Kovačevićovo udešeno tumačenje (str. 12 i 13) materijala iz Biskupije ne može ništa na tim arheološkim i povijesnim činjenicama mijenjati i ne može se s naučnog gledišta opravdati. Njegov stav prema starohrvatskim spomenicima signalizirao je on toliko simptomatskim usklični-

cima u sv. 2 časopisa *Muzeji*,⁵² a sada vidimo potpuno jasno, naročito na ovom primjeru Biskupije, što je u konkretnom slučaju iščišćavanje tobožnje »prelazne dalmatinske grupe«, najavljeno u onom promašenom Garašanin-Kovačeviću »*Priručniku*«⁵³ na str. 39. Ideja vodilja takvog nastojanja je u tome, da se zapravo njime negira postojanje arheoloških spomenika Slavenstva na Jadranu u IX. i X. st., a to može dandanas samo ići u prilog onima preko mora, koji bi htjeli silom dokazati, da Hrvati imaju vrlo malo, odnosno da gotovo i nemaju svojih kulturnih manifestacija u ranom srednjem vijeku na području tadašnje svoje države, usprkos svim arheološkim spomenicima i povijesnim izvorima.

ZDENKO UINSKI

POVODOM NAŠEG PRVOG PRIRUČNIKA SLAVENSKE ARHEOLOGIJE S OSVRTOM NA JOŠ NEKE NOVIJE PUBLIKACIJE S TOG PODRUČJA

Potpuno istovremeno objelodanjene su dvije knjige o materijalnoj kulturi Slavena u ranom srednjem vijeku, i to knjiga jugoslavenskog arheologa dra Josipa Korošca, profesora Univerze u Ljubljani, pod naslovom »*Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka*« (izdanje Arheološkog seminara Univerze u Ljubljani, str. 403, sl. 199, vel. 8°, pisano slovenski, naklada 1200 primjeraka, doštampano u kolovozu 1952. u Ljubljani), te knjiga poljskog arheologa dra Witolda Hensela, docenta Sveučilišta u Poznanju, pod naslovom »*Słowiańszczyzna wczesnosredniowieczna. Zarys kultury materialnej*« (izdanje Poljskog preh. dr. uz pomoć Polj. akad. znanosti, str. 379, sl. 329, vel. 8°, pisano poljski uz francuski rezime, naklada 1200 primjeraka, doštampano u kolovozu 1952. u Poznanju). Henselova publikacija ima pored rezimea i registar, što oboje nedostaje Korošecovoj.

Valja istaknuti, da se ove dvije knjige, koje obrađuju jednu te istu temu, znatno razlikuju u metodici obrade i u rasporedu ukupne građe. Konceptija Henselove knjige je donekle pod utjecajem djela čuvenog poljskog arheologa učitelja Henselova Jozefa Kostrzewskog, »*Kultura prapolska*« (1947), odnosno »*Les origines de la civilisation polonaise*« (1949). Međutim, knjige Kostrzewskoga po mojem su mišljenju kao sintetično djelo daleko korisnije od najnovije gore citirane Henselove knjige; u

njoj će se doduše naći ova ili ona nova pojedinost, koje ne navodi Kostrzewski, ali — ukupno uzevši — u njoj se zrcali uz svu Henselovu erudiciju, jedna pojava, a to je nedostatak rješavanja bilo kakvih etnogenetičkih problema, o kojima nije kazao ništa, kao ni o razvoju kulturnih skupina u Slavena ranog srednjeg vijeka. Korošec je nasuprot mnogo pažnje posvetio tim djelomično zamršenim i složenim pitanjima, koja on i ne namjerava rješavati, ali donosi o njima mnoge dragocjene podatke na prvih pedeset stranica svoje knjige; svoje je djelo inače Korošec, kao praški dak, koncipirao uglavnom prema knjizi Lubora Niederlea, »*Rukovět slovanské archeologie*« (1931).

Glavna je značajka Henselove knjige, da je, poput Kostrzewskog, obuhvatio gospodarske prilike u Slavena, koje je, uz pomoć etnografije, potanje obradio; to je čini mi se, i najznačajniji dio njegove knjige. Korošec, međutim, u pitanja slavenske ekonomike uopće nije dirao (ogradiвши se od toga u svojem uvodu), kao što ih ni Niederleov Rukovět ne sadrži, premda je Niederle u svojim »*Slovanskim starožitnostima*«, tom još uvijek najvećem sintetičnom djelu s područja slavenske arheologije, dakako, uzeo u obzir i gospodarstvo prema tadašnjem stanju znanosti (*Zivot starých Slovanů*, III, 1, str. 1—204).

⁵² J. K., *Muzeji* 2, str. 121, 124. — J. K., *Istor. časopis SAN* I, str. 225, gdje je on lik vladara na poznatoj kamenoj krstionici u Splitu iz XI. st. pretvorio u Iruda!

⁵³ Garašanin-Kovačević, *Pregled materijalne kulture južnih Slovena* i t. d., str. 39. — O toj knjizi vidi *Historijski zbornik* IV, str. 407.—420., gdje je štampan zapisnik diskusije održane u Zagrebu. U odgovoru na tu diskusiju (*Istoriski glasnik* 3—4, 1951, str. 120 i d.) tvrdi oba autora, uz ostalo, da je pitanje datiranja nakita iz Trilja definitivno skinuto s dnevnog reda« (str. 127), jer navodno, kako oni naglašavaju, sam Karaman kaže, da je zlatni novac Konstantina V. Koprornima bio probušen i da, prema tome, vrši funkciju nakita. Međutim, Karaman nije nigdje takvu tvrdnju napisao (zato i oba autora ne

navode ovdje ni Karamanov citat), premda je često pisao o triljskom nakitu, jednostavno zato, jer spomenuti zlatni novac iz Trilja uopće nije probušen; ova se činjenica, uostalom, može lako provjeriti, budući da je taj zlatnik (sl. 9) s ostalim triljskim nakitom stalno izložen u Arheološkom muzeju u Splitu (inv. br. 4834). Ovakvo nasilno argumentiranje obojice autora čak pomoću neistine onemogućuje, dakako, svaku diskusiju, pa bi doista trebalo staviti ovdje i točku. To tim više, jer su sada o citiranoj knjizi obojice autora u ljubljanskom *Zgodovinskom časopisu* V. dali Korošec (str. 341.—351.) i Grafenauer (str. 170—173) nov obilni materijal kao posljednju riječ. — O ovdje prikazanom Kovačeviću napisu vidi Korošec, *Arheološki vestnik* III, 2, str. 323—331.

Oblici obrtne proizvodnje u Hensela su specificiraniji nego u Korošca — ovaj se je zapravo ograničio na podrobnu obradu keramike, zlatarstva i kovačkog obrta, — pa i to čini jednu od osobitosti Henselove knjige. Valja dakako imati u vidu i tu okolnost, da je Henselu bila pristupačna još i ona poljska i ruska literatura, do koje Korošec nije mogao doći. Oba pisca raspolazu doduše opsežnom literaturom — popis literature u jednog i drugog iznosi jednako po 9 stranica —, ali nizom podataka za arheologiju Poljske i Rusije mogao se ipak iscrpnije koristiti Hensel. To se donekle opaža i u poglavlju o naseljima i arhitekturi što je veoma savjesno prikazano kod jednog i drugog pisca.

Prešao bih sad na neke osjetljive nedostatke Henselove knjige, koji su takve naravi, da se ona mora ocijeniti kao slabija od Korošćeve. Tu je u prvom redu činjenica, da se Hensel — za razliku od Korošca — ne služi točnijim citatima, pa ga nije moguće uvijek kontrolirati. Drugi je krupan i teško oprostiv propust, što Hensel nije uopće uzeo u obzir slavenske nekropole. Grobovi su naime — ako ne po obredu pokapanja mrtvaca, koji prelazi također na područje duhovne kulture, a ono ne samo po svojoj tipologiji, već i po svom raznolikom i često dragocjenom inventaru i njegovoj međusobnoj povezanosti ipak kapitalni izvori proučavanja materijalne kulture. Grobove spominje Hensel tek mimogred, osvrnuvši se površno u vezi s obradom kamena na pojedine primjere van Poljske.¹ Iako je Hensel raspolagao pojedinim publikacijama s područja arheologije južnih Slavena, što se razabire iz popisa literature, a i ponešto po ilustracijama, valja naglasiti, da su južni Slaveni veoma površno i potpuno nedovoljno prikazani, uzevši, dakako, u obzir okvir same knjige. Brojni spomenici kulture južnih Slavena, pažljivo i znalčki probrani, u mnogome bi upotpunili one praznine, što ih je za sobom ostavilo Henselovo nedovoljno poznavanje naše arheologije.² To se posebice tiče Hrvat-

¹ Na str. 160 objavio je Hensel sliku (br. 145) groblja na redove iz Mravinaca u Hrvatskoj, citirajući je po Kseniji Vinski, a ne po Ljubi Karamanu, kao što bi morao učiniti. To dolazi otuda, što je on — sam ne poznajući publikaciju Karamanovu o groblju u Mravincima — tu sliku uzeo iz neobjavljenog članka K. V., što ga je ona, na njegovo traženje, bila poslala uredništvu časopisa *Slavia Antiqua* 1948. Članak međutim nije štampan u svesku II. tog časopisa, što je Hensel kao urednik namjeravao. Isto take nisu ondje štampani prilozi Josipa Korošca, Milovana Gavazzija i Branimira Bratanića. Jednako je Hensel upotrebio iz neobjavljenog članka K. V. i sliku starohrvatskih naušnica (br. 275) na str. 283. Razlozi neobjavljivanja sviju ovih priloga mogu se dandanas u Jugoslaviji nazreti, iako ih uredništvo *Slaviae Antiquae* nije objasnilo.

² Hensel nažalost uopće nema uvida u hrvatsku povijest, jer spominje (str. 301), da je Dalmacija, t. j. Hrvatska, došla u XI. st. pod vladavinu Bizanta. To je potpuno krivo, jer su baš u XI. st. za vrijeme vladanja Petra Krešimira IV. gradovi Split, Trogir i Zadar, dotad pod bizantskim suverenitetom, došli pod vlast hrvatske države. Netočno je, da su se, kako kaže Hensel (str. 159), pod uplivom rimskim neki hrvatski velikaši u VII. st. pokapali u kamene sarkofage (što po mojem znanju nije nigdje nitko napisao). Tu vjerojatno Hensel misli na grob hrvatskog velikaša u sarkofagu u crkvi sv. Marije u Biskupiji, koji je datiran prekrasnim tipičnim ostrugama karolinškog vremena u IX. st., usprkos nedavnim pokušajima, da se baš taj grob »pomladi«, t. j. stavi u vrijeme — Nema-

ške, Slovenije i Vojvodine, gdje se nalaze ne samo najveća, nego i najznačajnija nalazišta arheoloških spomenika kulture ranosrednjovjekovnih južnih Slavena, vrednujući ove prema evropskom mjerilu. Potpuno je razumljivo, da Hensel nije mogao dobiti dovoljan pregled nad arheološkim materijalom iz Jugoslavije na temelju »Muzejskog priručnika« Garašanina i Kovačevića (*Pregled materijalne kulture južnih Slavena u ranom srednjem veku*); što ga je imao u rukama, a o kojem je u našoj javnosti bilo već riječi;³ inače je Hensel raspolagao samo manjim specijalnim člancima, koji nisu imali takvu namjenu i svrhu. Ovaj slučaj ponovno dokazuje, da se bez Karamanovih publikacija i bez primjene rezultata njegova 30-godišnjeg rada ne mogu jasno i dovoljno prikazati spomenici kulture ranog srednjeg vijeka u Jugoslaviji, među kojima je tako brojno i reprezentativno zastupan starohrvatski arheološki materijal. Ne želeći time podcijeniti Henselov rad, mislim ipak, da Korošćeva knjiga daleko više odgovara svrsi, kojoj je namijenjena, pa ću se na nju podrobnije osvrnuti.

Korošec je dao čitavo gradivo otprilike u ovom rasporedu po poglavljima (kojima dodajem redne brojeve): 1. hipoteze i teorije o postojanju Slavena prije VI. st. n. e.; 2. Slaveni poslije VI. st. n. e. i arheološki nalazi; 3. slavenski grobovi; 4. slavenska gradišta; 5. naseobine i arhitektura; 6. keramika; 7. kovački obrt; 8. zlatarski obrt; 9. izradevine zlatarskog obrta u tri skupine (9 a—c); 10. ostali obrti; 11. trgovina; 12. umjetnost; 13. antropološki rezultati.

Općenito bih htio istaknuti, da je Korošec gotovo svagdje dao mnoge korisne i važne podatke kako za studenta, tako i za muzejskog stručnjaka, sakupivši veoma opsežno gradivo i referirajući o njem pažljivo i objektivno. Često je, dakako, dodao i svoje mišljenje, ali ne suviše imperativno, što na čitaoca ostavlja ugodan dojam. U mnogočemu se upro, posve razumljivo, na samog Niederlea, upotpunivši ga novijim nalazima i rezultatima. Korošec je nastojao, u okviru svoje knjige, uzeti u obzir po mogućnosti sve Slaveni i, mora se priznati, da je u tome doista uspio. Pored toga iznosi on uvijek manje ili više gradiva o južnim Slavenima i tu je pružio čitaocu niz dragocjenih podataka, vodeći računa prvenstveno o dosad publiciranom arheološkom materijalu. U ovom potonjem nastojanju Korošec je također uspio, izuzevši možda ovaj ili onaj slučaj, koji ću pokušati mjestimično nadopuniti svojim primjedbama. Valja još upozoriti na to, da ovim nastojanjem Korošćevim nije još dovoljno obrađen sav materijal južnih Slavena ranog srednjeg vijeka, što, uostalom, nije ni bila piščeva namjera, jer bi to prelazilo okvir njegove knjige. Bit će, međutim,

njića (*Istor. glas. Srb.*, 1950, 3—4, str. 13. — *Starinar* n. s. II, str. 23—24). — Primjer gradnje kamenom u IX. st. u Hrvatskoj, u vezi s Ljudevitom Posavskim, nije Hensel sretno izabrao, jer za takvu gradnju postoji — pored publicirane pleterne skulpture iz Siska (vidi Brunšmid, *Ujesnik* n. s. XII, str. 137—138, sl. 805), koja mora da je vezana uz kamenu obično sakralnu arhitekturu — golema dokumentacija iz dalmatinske Hrvatske, Henselu nažalost nepoznata.

³ *Historijski zbornik* IV, str. 407—420. — *Zgodovinski časopis* V, str. 170, 173, 341—351.

najbolje, da se napiše još jedan priručnik, koji bi to bogato i složeno gradivo južnih Slavena obuhvatio sveukupno sa svim važnijim pojedinostima, budući da takav nepristrani doista za studente i ostale stručnjake znanstveno upotrebljivi priručnik još do danas nije objelodanjen.

Prvo poglavlje Korošćeve knjige veoma je važno i instruktivno, a u njemu je pisac uzorno iznio glavnu problematiku etnogeneze Slavena, uzevši iscrpno u obzir i najnoviju njemu pristupačnu literaturu o tim još uvijek nedovoljno objašnjenim pitanjima, iznijevši ovdje (kao već prije u *Glasniku Zem. muz. BH. n. s. VI, str. 65—78*) i svoje poglede, koji su s punim pravom suzdržljivi i oprezni.⁴

Isto vrijedi i za drugo poglavlje, u kojemu bi napose za studente bilo od koristi, da je Korošec odlomak pod naslovom »Delitev slovanske kulture« (str. 50—51) nešto proširio, dakako u okviru danih mogućnosti, približno poput njegova članka »Delitev slovanskih kultur zgodnjega srednjega veka v Jugoslaviji« (*Arheološki vestnik II, 2, str. 134—154*).

U odlomku »Slovani in Avari« (str. 44 i d.), a i na drugim mjestima (str. 90—92, 339—344), uočio je pisac važnost istraživanja slavensko-avarskih odnosa i t. zv. kesteljske kulture VII. i VIII. st., istaknuvši novija istraživanja spomenika VII. st., za koje je i on, po Fettichu, izabrao termin martinovska kultura.⁵ Da li je taj termin sretno preuzet, ostaje otvoreno pitanje, jer se njime nazivaju nalazi VI. i VII. st., što potječu iz pontskih radionica, a njih bismo jednakim pravom mogli nazvati pastirskojkom kulturom, prema nalazištu Pastryrskoje, koje je barem tako važno kao ono iz Martinovke (oba se nalaze u južnoj Rusiji), a možda je još i važnije. Nije, međutim, ovdje mjesto, da raspravljamo o tim terminima. Bilo bi potrebno, kako se radi baš o vremenu seobe južnih Slavena, da je Korošec kratko točnije odredio okvirnu kronološku determinantu za ta »tamna« stoljeća s prvim arheološki fiksiranim materijalom historijskih Slavena kod nas. Navest ću neke misli: martinovska kultura — VI. st. i prva polovica VII. st., t. j. vrijeme prvog avarskog (većeg) kaganata, u kojemu barem sa svojeg ishodišta sudjeluju, uz Avare, Kutrigure i Slavene također i Anti. Pitanje Anta važno je naime ne samo za historičara, već i za arheologa (sjetimo se samo teze ruskog arheologa Rybakova!), jer su u antskim radionicama izrađeni, po mojem mišljenju, također srebrni

⁴ Primijetio bih, da je još mogao uzeti u obzir zanimljivu knjigu J. Skutila, *Naše pravlast je srednji Evropa* (1946). Skutil je najradikalniji predstavnik autohtonizma u Čehoslovačkoj.

⁵ Fettich, *Ujesnik n. s. XXII/XXIII*, str. 60. — Korigirao bih Korošćeva izlaganja utoliko, da Fettich (n. sp. mj.) martinovsku kulturu, odnosno nalaz iz Čadavice pripisuje prvenstveno Kutrigurima, a ne Avarima, kako to navodi Korošec (str. 46). Pripominjem, da se Werner u svojem značajnom radu (*Reinecke-Festschrift*, str. 169 i d.) o slavenskim fibulama VII. st. ne služi Fettichovim terminom martinovska kultura, pobijajući i inače Fetticha. O tim pitanjima pisao sam, podvrgnuvši reviziji Fettichovu tezu o nosiocima srebrnog nakita iz Čadavice, u *Starohrvatskoj prosvjeti III. ser., 2* (u štampi od 1950.).

nalazi Zalesje u Galiciji i Čadavica u Hrvatskoj.⁶ To je, recimo protokesteljsko vrijeme, u koje ide historijski i Samova država. Zatim slijedi: kesteljska kultura u užem smislu — druga polovica VII. st. i čitavo VIII. st. do u prva desetljeća IX. st., t. j. vrijeme drugog avarskog (manjeg) kaganata, čiji su nosioci Avari i Slaveni.⁷ Tada već imamo naročito u Mađarskoj i kod nas u Vojvodini (na pr. Mali Idoš, Vojka u Srijemu i t. d.) veoma brojne nalaze (ovo je materijal t. zv. druge Hampelove skupine) u panonskom Podunavlju, na koje je, uostalom, Korošec ukazao. Oko 800. g. prestaje prevlast Avara u Podunavlju i tad pomalo nestaju iz grobova predmeti specifični za VIII. st.; od 796. do cca 830. imamo ipak još zanimljive kasnokesteljske nalaze, u kojima moraju Slaveni imati možda još intenzivniji udjel nego u onim iz ranijeg VIII. st.; spominjem, na primjer, ove nekropole: Mistelbach, Unter St. Veit, Traiskirchen, Drasenhofen, Dolni Dunajovice u Moravskoj, Hohenberg u Austriji i dr., pa u Hrvatskoj Velika Gorica, moguće Zagreb-Kruga, a svakako Bijelo Brdo I.⁸ Na njih se nadovezuju postkesteljski nalazi IX. st. s utjecajem franačkim, a možda i vikinškim, od kojih su poznati stariji grobovi u Biskupiji (VIII. i IX. st.) i Brestovac (IX. st.) u Hrvatskoj, te najpoznatiji Blatnica (IX. st.) u Slovačkoj. Ovaj potonji donosi Korošec samo na reprodukciji (sl. 178). Nadalje Korošec također nije dovoljno istaknuo tu činjenicu, da je za vrijeme IX. st. signifikantan postanak prvih uglavnom samostalnih slavenskih državnih središta, koja nastaju na periferiji kesteljske kulture. Ona se mogu, kako je poznato, približno i arheološki dokumentirati; to su Velikomoravska država, Karantanska država i Hrvatska država na Jadranu. Ostale slavenske države nastaju tek u X. st. Toliko sad o tom zbiljanju.

K odlomku o tuđim utjecajima na slavenske kulture primijetio bih tek ovo, da je karolinški utjecaj bio nešto jači na vladajući sloj tadašnje Hrvatske države IX. i X. st. nego što bi se po Korošćevoj formulaciji moglo zaključiti. Ovo se može objasniti i penetracijom kršćanstva sa Zapada (benediktinci), što se pored arhitekture (zadarski sv. Donat — katedrala u Aachenu) također uočava na tipološkim značajkama nalaza iz Biskupije (naročito mačevi i ostruge) i t. d. Ta se pojava ograničuje ponajviše na teritorij dalmatinske Hrvatske.

Izvršna je Korošćeva obrada slavenskih nekropola u trećem poglavlju, jer taj opsežni materijal poznaje pisac veoma točno i vjerujem, da ga nitko drugi u Jugoslaviji ne bi mogao bolje i zornije prikazati. Naročito je dragocjeno objašnjenje (str. 67—68), što ga pisac daje o rano-

⁶ Za Čadavicu vidi bilješku 5). O velikoj srebrnoj ostavi iz Zalesja imao sam u proljeće 1952. prilike raspravljati u Bernu s prof. A. Alföldijem, koji je jedan od najboljih poznavalaca kasne antike i ranog srednjeg vijeka u Evropi. On se složio s mojom tvrdnjom, da ostava Zalesje potječe najvjerojatnije iz pontskih antskoslavenskih radionica i da je zakopana u zemlju početkom VII. st. za najezde Avara.

⁷ Vidi moj izvještaj o zimskom iskapanju u Bijelom Brdu iz 1948. *Ljetopis JAZU* 55, str. 234.

⁸ Vidi bilješku 7. — Usp. *Historijski zbornik IV*, str. 310—311. — Ovamo idu i grobovi nalazišta Brodski Drenovac, koje je počeo istraživati zagrebački Arheološki muzej 1952.

slavenskoj simboličnoj sahrani spaljenog mrtvaca, t. j. u grobnu se žaru stavljalo tek nešto pepela, te su je ili polagali u grob, ili stavljali na određeno mjesto, a da je nisu zasipali zemljom; u slučaju da Slaveni nisu upotrebljavali grobne žare, oni su pepeo jednostavno istresli na mogilu. Ta bi nam piščeva interpretacija mogla objasniti uzroke nenalaženja takvih nekropola, barem dosad, na pr. u Jugoslaviji, gdje su one morale, kako se pretpostavlja, postojati za vrijeme slavenske seobe. Ovaj potonji način sahranjivanja bio je pogotovo izložen naglom i potpunom propadanju. Južni Slaveni veoma rano, čini se, prelaze na pokapanje tijela mrtvaca u grobovima na redove, vjerojatno već u VII. st., budući da je već nalaz iz Čadavice bio nađen u grobovima uz kosture. Novija istraživanja indiciraju doduše mjestimično postojanje grobnih žara u Hrvatskoj,⁹ ali taj problem nije još posve jasan. Također su značajni podaci piščevi o biritualnom pokapanju, s kojim se u našim krajevima pogotovo mora računati, kao što nam svjedoče grobovi s kosturima nađeni zajedno s kesteljskim grobom s paljevinom u Smrdeljima kod Skradina (ovaj primjer pisac navodi na str. 67, sl. 173). Jednako je korisna Korošćeva tipološka klasifikacija sviju ostalih oblika grobova u Slavena uopće. Pisac upozorava, uz ostalo, na tu okolnost, da su i Slaveni običavali pokapati gdjekad jahača s konjem, te donosi kao primjer slavenski čup iz konjaničkog groba u Bijelom Brdu I (str. 91, bilj. 151). To potvrđuje naročito prekrasan primjerak slavenske keramike (sl. 1.) konjaničkog groba iz novootkrivene nekropole u Brodskom Drenovcu; ovaj valja datirati u IX. st., koliko po samom obliku keramike, toliko po stilu ukrasa jezičca (sl. 2.), što pripada slavenskom konjaniku ove nekropole, koja još nije u cijelosti istražena.

Slavenska gradišta, nascobine i arhitekturu prikazuje Korošec u četvrtom i petom poglavlju u njihovoj cjelokupnoj problematici, osvrćući se na tipologiju kao i na konstruktivne značajke tih još uvijek nedovoljno proučenih nepokretnih spomenika. Napose će studenti imati

⁹ Vinski, *Gibt es frühslawische Keramik aus der Zeit der südslawischen Landnahme?* *Archaeologia Jugoslavica* I (u štampi).

Sl. 1 — Čup iz konjaničkog groba, Brodski Drenovac, slavenska keramika III. stupnja po Pouliku, dat. IX. st. (umanjeno)

lijep uvid u stanje istraživanja ove arheološke specijalnosti kod sviju Slavena. U južnih je Slavena najzanemarenija nascobinska arheologija, mnogo više od istraživanja nekropola, a to vrijedi osobito za gradišta. Za ova potonja znamo pouzdano, da ih ima u našim krajevima veoma velik broj, tako ih je u Hrvatskoj registrirano zadnjih godina više, ali je dosad nažalost samo jedno u cijelosti istraženo (Mrsunjski lug). Nadalje tvrdi Dyggve, da je na Gospinu otoku u rijeci Jadru kod Solina postojalo starohrvatsko gradište (*Dyggve, »History of Salonitan Christianity«,* str. 130—131; *Dyggve, Šišićev Zbornik,* str. 573—575, bilj. 26).

U vezi s nastambama u našim krajevima ukazao bih na interesantnu pojedinost postojanja velike kaljeve peći s gradišta u Mrsunjskom lugu, koja zasad nema arheoloških paralela. Nadalje je pisac ostavio nespomenuto onih šest nadvratnika (čuva ih Arheološki muzej u Splitu), ustanovljeni u Biaćima kod crkve sv. Marte u Solinskom polju, što dokumentiraju postojanje više gospodarskih zgrada uz razoren vjerojatno prvi dvor Trpimirovića, kako ih je odavno objavio Karaman.¹⁰ Slavenska sakralna arhitektura u ovoj knjizi, pored sviju ograda, što ih je Korošec sebi postavio (str. 5, 179) nije prikazana na tako solidan način kao gotovo sve ostalo, zacijelo veoma opsežno gradivo. Te crkve iz ranog srednjeg vijeka spadaju u područje arheologije, kad ih istražujemo pomoću arheološke metode, t. j. iskapanjem, a inače ima Korošec pravo, da ih (mislim one crkve koje još danas stoje nerazrušene) pripisuje proučavanju povijesti umjetnosti. Pisac je ovdje sasvim kratak, i koliko god je na pr. točno registrirao najstarije crkve na praškim Hradčanima (Sv. Marija, Sv. Vid), toliko nije bio posvema sretne ruke pri izboru starohrvatske arhitekture u Dalmaciji.¹¹ Mislim, da je Korošec makar i najkraće morao pored monumentalne crkve zadarskog sv. Donata diferencirati brojnu sakralnu arhitekturu u primorskim gradovima, u kojima je tada postojao i neslavenski romanski živalj, od također brojnih crkava i crkvice izvan tih gradova i u zaleđu dalmatinske Hrvatske; ovdje mislim prvenstveno na arhitekturu slobodnih oblika, a ne na bazilike, jer nam osebnost te starohrvatske sakralne arhitekture malenih crkvice slobodnih oblika jamči, da je ona djelo domaćih slavenskih graditelja. Tako na pr. Sv. Marta u Biaćima, Gradina i Sv. Stjepan u Solinu, Sv. Petar u Priku kod Omiša i t. d. Dobro su izabrani primjeri kod Korošca Sv. Križ u Ninu, pa i Sv. Donat i Sv. Krševan na otoku Krku. Dotaknuo sam se

¹⁰ Karaman, *Iz kolijevke hrv. prošlosti,* str. 170—178, tab. I, 2, 3, II, 1—4.

¹¹ Tako na pr. str. 179.: u Zadru ne postoji samo jedna, već više starohrvatskih crkvice (G. Oštrić i M. Suić ustanovili su čitav niz), u Biaćima nema crkva Sv. Marko već crkva Sv. Marta. Primjeri su na brzinu izabrani, bez dovoljnog kriterija.

Sl. 2 — Brončani jezičac s graviranim vegetabilnim ukrasom iz konjaničkog groba, Brodski Drenovac, dat. IX. st. (povećano)

ovdje tih spomenika, koje je naročito Karaman bio iscrpno obradio, jer oni predstavljaju osobitost slavenske predromaničke arhitekture i zaslužuju, da im se, makar s nekoliko redaka, posveti dolična pažnja. Osjetljiv je propust ilustrativnog dijela Korošćeve knjige — inače obilnog i veoma uspjelog, kako u izboru tako i u reprodukciji — da u njega nije ušao barem jedan snimak starohrvatske arhitekture, uz čak četiri snimka svetišta u Ptuju. Napominjem, da bi to Hensel bio nesumnjivo učinio, da je uopće znao, da takva ranosrednjovjekovna predromanička arhitektura postoji kod Slavena na Jadranu i da je raspolagao bilo kakvim reproducibilnim snimkom. Hensel je naime donio snimak praške crkve Sv. Marije (sl. 138) po (arheologu) Borkovskom, te snimak crkve broj 2 iz Starog Mesta u Moravskoj (sl. 137) po (arheologu) Pouliku; potonja je iz IX. st., i Hensel je po Pouliku, dovodi u vezu s djelovanjem sv. Ćirila i Metoda u Velikomoravskoj državi (str. 154). Hensel je registrirao i arheološka istraživanja Pribinine crkve u Zalavaru (IX. st.) na Blatnom jezeru (str. 154.), reproducirao je crkvu nalazišta Ostrów Lednicki kod Gniezna iz XI. st. (sl. 141), pa spominje arhitekturu u Poljskoj (str. 156—157); on donosi kao primjer također snimke mozaika i freske iz kijevskih crkava (sl. 139, 140) i t. d., premda inače Henselova knjiga nipošto nema više veze s poviješću umjetnosti od Korošćeve.

Od obrtne proizvodnje južnih Slavena stavio je Korošec na prvo mjesto keramiku u svojem šestom poglavlju. Donosi iscrpno glavne teorije o podrijetlu tog toliko važnog materijala, tako tipičnog za sve Slavene, zatim daje njezinu razdiobu i datiranje po srednjoevropskoj kronologiji arheologa Čehoslovačke. Upozoravam na to, da je ova srednjoevropska kronologija za keramiku jedina, jer nema još nikakve druge ni u Poljskoj, pa ni kod istočnih i južnih Slavena do danas. Pomnivo je pisac prikazao glavne keramičke oblike i tehničku izradbu, lončarsko kolo, znakove na dnu posuda, ornamentiku i dr. Možda bi bilo podesno, da je uzeo u obzir i neke etnografske paralele, kao što je to učinio Hensel. Spominjući lončarske peći, ukazao bih na lončarsku peć naših seljaka u Hrv. Zagorju, koja je po svojem obliku nesumnjivo provincijalno-rimskog podrijetla.¹² Napomenuo bih još i to, da su brojni pećnjaci sa spomenute kaljeve peći gradišta u Mrsunjskom lugu po svom obliku sigurno kasnoantiknog podrijetla, ali su rađeni bez kola, veoma rustično, neki imaju i znakove na dnu, pa su svakako slavenski domaći proizvod, a datiraju se u vrijeme romanike, t. j. u X.—XIII. st. Glede keramike Jugoslavije veoma je značajna konstatacija pisca, kao sigurno najboljeg poznavaoa naše gradišne keramike, da valja provesti distinkciju među grobnom i naseo-

¹² G a v a z z i, *Baessler Archiv* XX, str. 143—144, sl. 5.

Sl. 3 — Grobna žara praškog tipa, Bakar-Sarazinovo, dat. VI.—VII. st. po Pouliku (umanjeno)

binskom keramikom, za što također pruža nove indicije slavenska keramika iz Mrsunjskog luga. Točna je tvrdnja piščeva, da je najstarija slavenska keramika ustanovljena kod nas na kesteljskim grobljima, ali bit će da pojedinačno postoje i stariji predkesteljski oblici.¹³ (Sl. 3) Premda još nemamo kronologije za našu slavensku keramiku, ipak se već sada opažaju pojave retardacije, a ponekad i anticipacije na našim keramičkim nalazima u odnosu prema srednjoevropskoj kronologiji, iako ti problemi još nikako nisu dovoljno objašnjeni. Korošec je podvrgao oštroj kritici Ivaničekovu klasifikaciju keramike iz grobova Bijelog Brda I (str. 197, 200, 207) kao i njegovo pogrešno datiranje te nekropole, o čemu sam u svoje vrijeme donio i svoje kritički osvrt.¹⁴

Sedmo poglavlje obuhvaća kovački obrt Slavena s nizom korisnih podataka. Upozorio bih još na pojedinosti kako slijede: U vezi s ralom i plugom na dugogodišnji rad zagrebačkog etnologa Branimira Bratanića, koji je objelodanio značajan članak o tom materijalu s obzirom na seobu južnih Slavena.¹⁵ Gradište u Mrsunjskom lugu dalo je opsežan materijal željeznih kovanih predmeta (koji nisu još detaljnije publicirani, pa ih Korošec dakako nije mogao uzeti potpuno u obzir), a mnogi oblici imaju analogija s kovanim antiknim željeznim pro-

¹³ Vidi bilješku 9.

¹⁴ *Zgodovinski časopis* V, str. 174—185. — *Historijski zbornik* IV, str. 304—311

¹⁵ Bratanić, *Zbornik radova fil. fak. Sveuč. Zgb.* I, str. 221—248.

izvodima, pa nam se nameće pretpostavka, da su južni Slaveni na tlu nekadanje rimske provincije preuzeli više ovakvih antiknih oblika ili barem takvu tradiciju, te veoma dobru tehniku kovanja. Skrenuo bih pažnju piščevu, pored potkove, brava, različitih oblika teških strijelja (*Bolzen*), na tesarski alat s tog gradišta, među kojim se naročito ističe lijep primjerak željezne tesle, t. j. *ciosla* staropoljskih gradišta, tipično oruđe za dubljenje drva u Slavenu po *Kostrzewskom*.¹⁶

Pri oružju upozoravam na to, da se evropski rano-srednjovjekovni mačevi mogu, kad im je balčak očuvan, dosta točno datirati, pa ih je i pisac mogao više determinirati nego što je učinio; tako na pr. mač iz Hohenberga (Korošec sl. 109, 1) ide nesumnjivo u puno IX. st. Upozoravam i na ovom mjestu na djelomično publicirane mačeve (tipa »*spatha*«) karolinškog vremena u Hrvatskoj, gdje su ustanovljeni u daleko većem broju nego igdje u Jugoslaviji, i to u grobovima; nalazišta su ova: Biskupija, Koljani, Orlić, Podsused, ukupno deset mačeva (jedan bez balčaka), svi datirani možda već u VIII. st., ali svakako u IX. st. (po klasifikaciji *Petersenovo* j i *Arbmanovo* j), zatim kratak mač bez balčaka iz kesteljskog groba Zagreb-Kruga oko god. 800., te (nepublicirani) mač iz Brodskog Drenovca, koji bi išao u IX. st., tipološki čak do oko god. 900., a svakako je mlađi (po *Petersenu*) od ostalih. Sve ove mačeve nosili su Hrvati, jedino je moguće, da je mač (tipa »*sax*«) iz konjaničkog groba Zagreb-Kruga nosio Avarin. Iz karolinškog vremena poznat mi je iz Jugoslavije van današnje Hrvatske još jedan mač nađen u Mogorjelu (Zemaljski muzej Sarajeva), a donekle ide uz ove još kraći mač bez balčaka s Bleda (Narodni muzej Ljubljana).¹⁷ Karičasti oklop nađen je također na gradištu u Mrsunjskom lugu. Narodni muzej u Beogradu čuva jedan šljem (nađen u Savi?), koji bi mogao biti kasniji. Inače postoji o šljemovima s provjeslima (*Spangenhelme*) najnoviji važan članak iz pera *Wernerova*.¹⁸ Pored onih češće citiranih kičanih ostruga iz Biskupije i Koljana, čuva još više neobjavljenih ostruga, i to ukrašenih (tako na pr. dva para prekrasnih primjeraka od bronce ukrašenih srebrom također iz Koljana), pa i neukrašenih Muzej hrvatskih starina; one su iz karolinškog vremena. Pored toga posjeduje taj muzej još ostruga iz kasnijih vremena; uzevši sveukupno, tamo se nalaze kvalitativno najbolje, a i kvantitativno najbrojnije ostruge, koje posjedujemo uopće u muzejima Jugoslavije.

Osmo je poglavlje pisac rezervirao samo za tehničku izradu nakita, dok tri daljnja poglavlja sadrže tipološki sažet pregled naznačajnijih zlatarskih proizvoda u Slavenu (sljepočničarke, naušnice, ogrlice, đerdani, narukvice, prstenje, fibule, igle, predice, gumbi, okovi i t. d.). Korošec je veoma uspješno u kratkim crtama prikazao tehnički proces izrade nakita, t. j. njegovo ukrašavanje,

kao što je kovanje (iskucavanje), tiještenje u uzorcima, lijevanje, filigran, granulacija, pozlaćivanje i posrebrivanje, inkrustacija i intarzija, a zatim još podrobnije tehniku emalja. Ne bih htio ponavljati riječi pohvale, ovdje već češće upotrebljene, ali one su pogotovo umjesne baš zbog piščeva nastojanja, da čitaocu, studentu i muzealcu pruži osnovne podatke o zlatarskoj tehnici rada, o kojoj oni, pretežno ne toliko svojom krivnjom, nemaju određene predodžbe. Arheolog mora naime biti u stanju, da pri proučavanju nakita odredi tehniku izrade, a ne samo da je ograniči na oblik i stil, za ovo prvo on dosad u našoj literaturi nije imao znalački napisano ništa, po čemu se mogao ravnati. Radi toga ističem ovdje veliku prednost ovog poglavlja Korošćeve knjige. Vjerujem, da piscu nije bilo pristupačno djelo *Kondakova* o ruskom emalju, kao ni *Rosenbergove* specijalne publikacije o tehnici nakita,¹⁹ iako su se *Niederle* i *Rybakov* njima jamačno služili, pa to ne predstavlja neki izraziti propust. Za sljepočničarke kod Slavenu značajan je također noviji članak *Poljakinje Musianowicz*,²⁰ u kojem ona donosi i karte rasprostranjenja tog nakita, nažalost prilično nepotpune s obzirom na južne Slaveni. Karičicu sa završetkom u obliku stošca smatram za prelazan oblik iz kesteljske kulture u bjelobrdsku kulturu, ali me ne uvjerava tipološka razlika, koju Korošec spominje po *Hampelu* (str. 273, bilj. 30—31).

O naušnicama dao je Korošec točan pregled i, kako vidimo, on je jednostavno prešao — kao da oni ne postoje — preko onih napisa i prikaza u časopisima i novinama, što su imali za cilj da svakako »dokažu« nepostojanje starohrvatskih naušnica, odnosno barem ne u IX. i X. st. Tako je Korošec u cijelosti bez rezerve preuzeo *Karamanovu* tezu o starohrvatskim naušnicama. Primijetio bih još to, da pisac jedino nije jasno odredio i ilustracijom popratio tip t. zv. naroskanih naušnica, a za ove smatram, da su najbliže bizantskom prototipu, pa njihova raširenost ne kaže relativno ništa naročita; među svim starohrvatskim tipovima naušnica najviše su se udaljile od bizantskog prototipa naušnice tipa s četiri jagode, koje su rasprostranjene daleko u zaleđe dalmatinske Hrvatske, preko Like do Siska, što dokumentiraju tipični primjerci u zagrebačkom Arheološkom muzeju,²¹ gdje se nalazi također jedan zanimljiv primjerak naušnice tipa s četiri jagode, koja je doduše lijevana ali nije bjelobrdski tip nakita, jer je mnogo bolje rađena i veća od svih dosad objavljenih bjelobrdskih naušnica (vis. 4.6 cm). Nađena je u Cetin-gradu kod Slunja u Lici god. 1853. (sl. 4).

Najmanje prostora posvetio je Korošec u ovoj knjizi bjelobrdskim naušnicama, ali je o njima detaljno govorio u svojim prijašnjim publikacijama.²² Ovom prilikom napominjem, da je pogotovo za studente Korošćeve tipolo-

¹⁹ *Kondakov. Gesch. d. byzant. Emails.* — *Rosenberg. Gesch. d. Goldschmiedekunst auf techn. Grundlage.* — *Abt. Granulation.* — *Abt. Zellenschmelz.* — *Abt. Niello*

²⁰ *Musianowicz. Swiatowit XX*, str. 115.—232. — *Vidi Hensel* nav. dj. sl. 187. 188.

²¹ *Vinski Starohrv. prosvjeta* III. ser. 1., str. 25, 27, sl. 29, 30 (Lešće kod Otočca), 40., 41., 42. (Šisak).

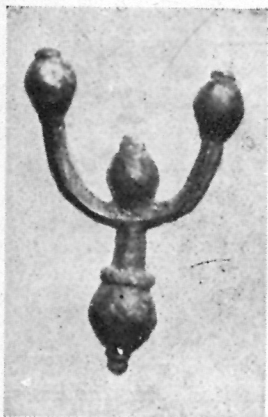
²² *Korošec, Staroslovenska grobišča v sev. Slov.*, str. 70 i d. — *Korošec, Staroslovensko grobišče na Ptuj. gradu. Dela SAZU* 1, str. 63 i d.

¹⁶ *Kostrzewski, Kultura prapolska*, str. 211, sl. 123

¹⁷ *Germansku spathu* iz Rakovca u Srijemu datiram u V. do VI. st. (Vidi *Hoffiller, Ujesnik n. s.* XII, str. 104—105, sl. 39), pa je ona suviše rani oblik, a da su se mogli tim oružjem služiti južni Slaveni.

¹⁸ *Werner, Präh. Ztschr.* XXXIV/XXXV, 1, str. 178—193.

Sl. 4 — Brončana lijevana naušnica starohrvatskog tipa, Cetin-grad kod Slunja, dat. X. st. (cca naravna veličina)

gija bjelobrdskih naušnica jedino mjerodavna, jer se osniva na realnoj osnovi, za razliku od najnovijeg pokušaja Mirjane Ljubinković-Čorović,²³ koja stvara, uz dvije grupe tog nakita, tipološki bezbroj novih varijanata i varijeteta i tim naušnicama. Ovakvo atomiziranje nema nikakva znanstvenog opravdanja, budući da većina diferencijacija u pojedinostima izrade bjelobrdskih naušnica, koje su lijevane, ovisi više o kvaliteti kalupa za lijevanje i o spretnosti izrađivača, a rijetko o razlikama u prototipu. Radi se konačno ipak samo o tri do četiri tipa naušnica, pa je takva »tipologija« ne samo nepotrebna, već svojom nepreglednošću stvara suvišno opterećenje i gotovo zbrku, te nije zamjena solidnoj kataložskoj obradbi. Ne ulazeći dalje u kritiku ovog opširnog rada, u kojem ima i lijepi broj korisnih podataka, htio bih samo ukazati na ovakvo metodičko zastranjenje, opasno pri prosuđivanju i klasifikaciji nakita. To više, kad se na osnovi većeg broja ovakvih nakita, koje čuva Narodni muzej u Beogradu, a sve su slučajni nalazi, koji nisu ustanovljeni u nekropolama, stvaraju kulturni centri; ovi su, po stanju istraživanja, prioritetno ipak u čitavim kompleksima nalaza, što ih imamo prvenstveno u velikim nekropolama

Sl. 5 — Nedovršena olovna lijevana naušnica bjelobrdskog tipa, lijeva obala Save kod Srijemske Mitrovice, dat. X.—XI. st. (povećano)

bjelobrdske kulture u Hrvatskoj i Sloveniji. Pojedinačni nalazi naušnica, uz često predaleke analogije, po kojima Mirjana Ljubinković-Čorović prosuđuje i vrednuje bjelobrdski materijal,²⁴ indiciraju doduše postojanje bjelobrdskih nekropola u Podunavlju NR Srbije, pa je poželjno, da ona što više takvih bjelobrdskih nekropola istraži i da tad učini realnije zaključke. Složio bih se s njezinom

²³ Ljubinković-Čorović, *Starinar*, n. s. II, str. 40—53.

²⁴ Uklopivši u taj materijal i djelomično potpuno nebjelobrdski nakit s više nebitnih digresija čak do dubrovačkog zlatarstva i do Jovana Progonovića iz XV. st. (str. 32, 39 i dr.), koji s bjelobrdskim nakitom doista nema više nikakve veze: ovakvi podaci djeluju kao balast, pa konstatiram, da bi za taj njezin rad, koji nije sinteza, bolje bilo, da je autorica iz njega odstranila sve ono, što u nj ne ide.

tvrdnjom (str. 54), da su najveća nalazišta bjelobrdske kulture ustanovljena u blizini velikih rijeka u Panoniji. Domaće slavenske radionice nakita ove kulture dokumentira naročito jedna naušnica bjelobrdskog tipa, dosad objavljena, nađena u Srijemu, na lijevoj obali Save kod Srijemske Mitrovice; nju je izrađivač naime odbacio nedovršenu, možda kao nedovoljno uspjeti primjerak lijevanja (sl. 5). Isto je tako kao neuspjeli primjerak bila odbačena jedna starohrvatska naušnica, nađena na groblju u Biskupiji (Starohrvatska prosvjeta VII, str. 44, br. 229; sl. 12).

Sl. 12 — Nedovršena brončana lijevana starohrvatska naušnica, groblje Biskupija, dat. X.—XI. st. (povećano)

Zanimljivo je onih nekoliko redaka, što ih Korošec donosi o bjelobrdskoj kulturi (str. 49—50), ako se upotupne Eisnerovim opažanjima,²⁵ koji luči slavenske elemente bjelobrdske kulture starije od dolaska Madara u Panonsku nizinu od onih, što su zajednički Slavenima i Madarima za vrijeme trajanja ove kulture. Ovakav potonji je na pr. dvodjelni privjesak, za koji s jedne strane tvrde madarski arheolozi, da je značajan za nošnju Tvđara IX. i X. st. i da je navodno služio za ukras pokrivala glave (?),²⁶ dok je s druge strane nedavno u zagrebačkom Arheološkom muzeju ustanovljena frapantna analogija srcolikog privjeska s brojnim provincijalno-rimskim takvim privjescima iz Siscije.²⁷ Korošec je neodređen prema podrijetlu tog nakita (str. 304).

Za bizantske fibule dao je preciznu tipologiju Belaev,²⁸ a za pločaste fibule još je uvijek mjerodavan Alföldi,²⁹ te ukazujem na ove radove. Korošec je s pravom istaknuo slavenske antropomorfne fibule VII. st., od kojih imamo sada ukupno u Jugoslaviji šest (Kladovo, Sjev. Srbija, Bela Crkva, Dubovac, Novi Banovci, Stenje-

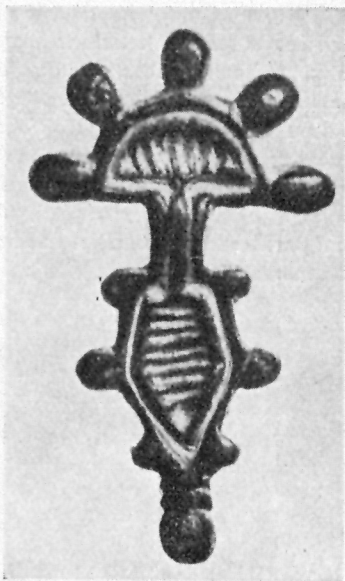
²⁵ Eisner, *Historica Slovaca* III, str. 342.—433.

²⁶ Mozsolics, pismeno saopćenje.

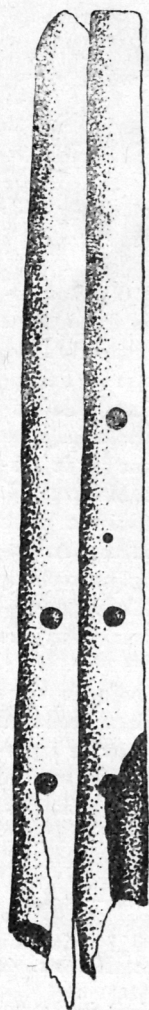
²⁷ Zahvaljujem na tom podatku Kseniji Vinski.

²⁸ Belaev, *Seminarium Kondakovianum* III, str. 49—101.

²⁹ Alföldi, *Untergang d. Römerherrschaft in Pannonien* II, str. 45—53.

Sl. 6 — Brončana lijevana fibula s antropomorfnom nožicom Stenjevec kod Zagreba, slavenska po Werneru, dat. VII. st. (povećano)

Sl. 7 — Sviraljka-dvojnica od ptičje kosti, Bijelo Brdo I (bajer) dat. VIII — poč. IX. st. (cca naravna veličina)

vec sl. 6). — Pri avarsko-slavenskim okovima, t. j. garniturama za ukrašavanje pojasa, napose jezičaca, napominjem, da ih je Korošec mogao jasnije specificirati (str. 341). Kakav je stil protokelestjskih jezičaca kulture Martinovke, kakav je na izrazito kelestjskim i kakav opet na kasnokelestjskim i postkelestjskim? Na to je ipak trebalo odgovoriti, jer mi se to ne čini suvišnim. U desetom poglavlju govori Korošec o ostalim obrtima u Slavenu (Hensel je u tome opsežniji). Od naših nalaza ukazuju uz obradbu kosti na sviraljku-dvojnici (sl. 7) iz groba 16 Bijelog Brda I, koja ne mora biti specifična za Slavene, ali su se oni mogli vjerojatno njome služiti (lubanja tog kostura je, po mojem sjećanju, nordidna, pa će nosilac tog muzičkog instrumenta biti Slaven); k obradi drva ukazujem na vedricu iz kasnokelestjskog groblja u Velikoj Gorici;³⁰ kod tkalačkog obrta upozoravam na još slabo proučene, ali dragocjene nalaze srednjovjekovnog tkanja iz starohrvatskih grobova u Biskupiji, a želio bih podsjetiti na publiciranu kukuljicu, nađenu u slavenskom sredovječnom sloju na Vučedolu (Schmidt, »Die Burg Vučedol«, str. 13., tab. 53, 8) — U jedanaestom poglavlju ističe Korošec pri trgovini značaj trgovačkih pu-

Sl. 8 (lijevo) — Brončani lijevani jezičac s ljudskim likom, Biskupija dat. VIII. st. (povećano)

Sl. 9 (u sredini) Okrajak remena od pozlaćene bronce, graviran, ukrašen pletrom, Osijek, dat. VIII. st. (povećano)

Sl. 10 (desno) — Okov od bronce lijevan, ukrašen pletrom, Borovo, dat. VIII. st. (umanjeno)

tova i nalaze t. zv. lomljenog srebra u slavenskim zemljama. Tim pitanjima bavio se intenzivno poljski arheolog Jakimowicz,³¹ stvorivši petnaest skupina nakita s obzirom na trgovačke putove i nalaze lomljenog srebra s ovim ili onim novcem, što se moglo, makar sasvim kratko, iznijeti.

Dvanaesto poglavlje ove knjige sadrži kratak osvrt na umjetnost Slavena, a trinaesto poglavlje opće antropološke podatke o Slavenima. K poglavlju o umjetnosti primijetio bih, da se Korošec nije, dakako, iscrpno ni htio upuštati u takva pojedina pitanja, kada i gdje prestaje interes arheologa i počinje interes povjesničara umjetnosti. Iznio je više zanimljivih misli s obzirom na nakit kao proizvod umjetnog obrta, ukazao je na značaj trgovačkog importa, napose iz bizantskih radionica i t. d., te se također osvrnuo na arhitekturu i plastiku. — Pisac spominje (str. 376) životinjske motive (grif i dr.), kojima su se ukrašavali okovi i jezičci s pojasa. Njih su i po Korošcu, sva je prilika, izrađivali, a svakako i upotrebljavali uz Avare i Slaveni. To su doista i najspecifičniji ornament, pored lozice i pletera, na tim kovinskim spomenicima kelestjske kulture. Ipak se gdjekad može ustanoviti i ljudski lik — inače rijetka pojava u »barbarskoj« umjetnosti velike seobe naroda i predromanike — na kelestjskim jezičcima VIII. i IX. st., koji bi mogli privući pažnju povjesničara umjetnosti. U Jugoslaviji postoji, uz ona tri u literaturi već spominjana jezičca iz Pančeva, također jedan, dosad neobjavljeni, zanimljivi brončani lijevani jezičac nađen u Biskupiji, u jednom od grobova VIII. st., ukrašen ljudskom figurom (sl. 8).³² Poneki puta se motivi s na različit način stiliziranim likom čovjeka opažaju među pojedinim jezičcima i okovima iz kelestjskih grobova u Mađarskoj (Mindszent, Egykázaskér i t. d.), ali su najčešći na području Velikomoravske države (Dolní Dunajovice, Pohořelice, Šárka-Vokovice, Hevlina, Mistel-

³⁰ Hoffiller, *Ujesnik n. s.* X str. 132, sl. 20, grob 20.

³¹ Jakimowicz, *Wiadomości archeologiczne* XII, str. 103.—136.

³² Ljudski lik na pozlaćenom brončanom okraju remena ustanovljen je također pri iskapanju nekropole u Vukovaru 1952., u grobu 53 (nije još objavljen).

bach Wien-Liesing) u Čehoslovačkoj i Austriji, da i ne istaknem češće objavljene pozlaćene okove ukrašene ljudskim figurama čuvenog nalaza iz Blatnice. O tim se pojavama moglo nešto reći.

Osebujan je Korošćev primjer ostatka drvene grede ukrašene pleterom iz Žurana u Moravskoj, što se na različite načine i datira, nađen uz neprotumačene viličaste predmete (sl. 193.). Pleterni ornament, najtipičniji kod nas uklesan u kamen, obično kao plastični ukras starohrvatske arhitekture, mogao je Korošec također ilustrirati barem jednim primjerom u slici; da spomenem samo pleterom ukrašenu kamenu gredu s natpisom kneza Branimira, tog najstarijeg kamenog spomenika sviju Slavena uopće, koji je datiran sam po sebi, t. j. uklesanom godinom u IX. st. To ne bi, naime, bilo na užtrb Korošćevoj rezervi prema problemu pleterne ornamentike i njezina podrijetla, jer je ona kod nas utoliko starohrvatska, koliko je djelo domaćih klesara; o njihovoj djelatnosti svjedoče nebrojeni primjerci iz vremena predromanike i rane romanike, sa središtem dakako u dalmatinskoj Hrvatskoj. Pripominjem, da su ti klesari i graditelji radili i po ostaloj tadašnjoj Hrvatskoj, o čemu imamo arheoloških nalaza s pleterom iz Like (Volarica), Siska i čak Hrv, Zagorja (Lobor), što su svi publicirani. Sam taj pleter kao ukrasni motiv veoma je raširen u Evropi ranog srednjeg vijeka. Ako ostavimo po strani ukras na fibulama velike seobe naroda i evropskog Sjevera, može se još primijetiti, da je on u našim krajevima rijedak na kovini. Susrećemo ga na pojedinim jezičcima kesteljske kulture, gdje se tumači kao germanski utjecaj, što bi moglo jednim dijelom biti točno, ali nije uvijek slučaj. Ne upuštajući se u analizu ovih složenih pitanja, ograničit ću se ovdje, da budem konkretniji, na tri primjera: a) brončani pozlaćeni okrajak remena ukrašen pleternim motivom, koji je nesumnjivo pod utjecajem germanskog pletera iz kesteljskog groba, nađen u Osijeku (sl. 9); b) ukrasni brončani okov s pleternim motivom bez germanskog utjecaja iz kesteljskog groba nađen u Borovu (sl. 10); c) veliki brončani okov s pozlatom, ukrašen pleterom i viticom, ne može se

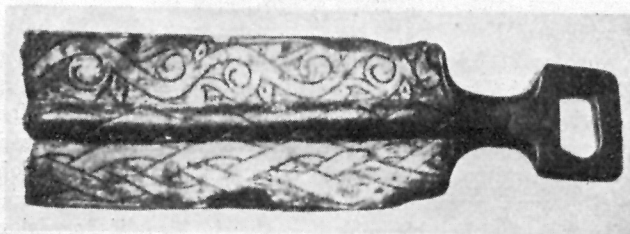
zasad pobliže datirati, iako ide u karolinško vrijeme, nađen u Rakovcu u Srijemu (sl. 11). Toliko o poglavlju umjetnosti.

Na kraju valja primijetiti još i to, da ovom priručniku, ako ga ocijenimo u cijelosti, nedostaju karte, koje bi prikazivale raširenost barem nekih najtipičnijih spomenika kulture Slavena, iako je razumljivo, da bi Korošec naišao na prilične tehničke poteškoće, da dandanas dođe do sviju onih podataka, koji bi mu bili za to potrebni, pa je po svoj prilici i zato od toga odustao. Nepotpunost karata raširenosti slavenskih sljepočničarka u Musianowiczeve spomenuo sam naprijed. Jednako se opaža, da Korošću nije bila djelomično dostupna novija bugarska literatura (Velkov, Mavrodinov), što, dakako, nije njegova krivnja, jer ju je uzeo u obzir tamo, gdje mu je to bilo moguće (Mijatov).

Povodom pretežnog dijela primjedbi, što sam ih naveo bio, od kojih su jedna ili druga doista više fakultativnog značaja, te nisu načelne naravi, potrebno je imati na umu, da Korošec nije mogao ići u pojedinosti, pa je ponekad izostavio, što bi možda bilo korisno donijeti. Razumljivo je, da je pisac morao ispustiti gdjekad namjerno jedno, ili mu drugo nije bilo poznato u svim pojedinostima, što nije ni čudo, kad se latio tako naporna posla, da piše sintetično djelo o toliko opsežnom gradivu.

Zaključujući želio bih naglasiti, da ova Korošćeva knjiga predstavlja velik napredak u našoj znanosti i da će ona i kao udžbenik studentima arheologije i kao priručnik muzejskim radnicima biti veoma potrebna; zapravo je ona, rekao bih, neprocjenjivo korisna, pogotovo ako se sjetimo fatalnih pojava u naprijed citiranom »Muzejskom priručniku« Garašanina-Kovačevića, koji je postao sada već u cijelosti suvišan, iako Korošec u svojoj knjizi nije obradio specijalno južne Slavena. Ovom uspjehu slavenske arheologije u Jugoslaviji moglo bi se i čestitati, kad bi u njemu bili dostojno zastupani i starohrvatski spomenici.

ZDENKO UINSKI

Sl. 11 — Okov od kovane pozlaćene bronce, ukrašen pleterom i viticom, Rakovac u Srijemu, dat. cca IX.—X st. (umanjeno)